

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կ. Գանձակեցին, որն ավելի վաղ կոչվել է Կիրակոս Գետիկցի, Կիրակոս Արևելցի, 13-րդ դարի հայ խոշորագույն պատմիչներից մեկն է: Նրա գլխավոր երկը՝ «Հայոց պատմությունը», 13-րդ դարի մեր ժողովրդի (և ոչ միայն հայ ժողովրդի) կյանքում կատարված պատմական անցուղարձերի, հատկապես թաթար-մոնղոլների՝ Հայաստան կատարած արշավանքների վերաբերյալ ակնառեսի գրչով շարադրված եզակի արժեք ներկայացնող գրական հուշարձան է: Այն վաղուց ի վեր գրավել է հայ և այլազգի պատմաբանների, բանասերների, լեզվաբանների ուշադրությունը, թարգմանվել է ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և այլ լեզուներով, նրա մասին գրել են աշխատություններ:

Ըստ Հ. Անասյանի «Մատենագիտության»¹, Կ. Գանձակեցու «Հայոց պատմություն» գործի գրաբար բնագիրն առաջին անգամ հրատարակվել է Մոսկվայում 1858 թվականին, երկրորդ անգամ՝ Վենետիկում, 1865-ին, երրորդ անգամ՝ Թիֆլիսում, 1909-ին: Ավելացնենք, որեմն, որ չորրորդ հրատարակությունը տեղի է ունեցել Երևանում, 1961 թվականին, որը բազմաթիվ ձեռագրերի համեմատությամբ, ընդարձակ ու արժեքավոր «Առաջաբան»-ով ակադեմիական հրատարակություն է՝ ճանաչված բանասեր Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի աշխատասիրությամբ²:

Որքան էլ պարմանալի է ու տարօրինակ,

չկար նշված հապավումտ երկի աշխարհաբար թարգմանությունը: Ահա այս կարևոր բացը վերացրեց վաստակաշատ հայագետ, պրոֆ. Վարազ Առաքելյանը՝ մեր ժողովրդին մատուցելով արդի գրական հայերենով ու դասական թարգմանությամբ Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմությունը»³: Այս աշխատանքն արժեքավոր լուրջ ներդրում է հայկական թարգմանական արվեստի մեջ: Հայ ժողովուրդը վաղուց, շատ վաղուց իրավամբ բարձր է գնահատել թարգմանչական արվեստը որպես համամարդկային մշակույթի գանձարանից օգտվելու լավագույն միջոցներից մեկը: Խորին խորհուրդ ու մեծ իմաստ կա այն բանի մեջ, որ մեր նախնիները դարեր ի վեր նշել են «թարգմանչաց տունը»: Այն, փաստորեն, մեր ժողովրդի հոգևոր մշակույթի, նրա ճիշտ պարզացման տունն է, մի ավանդույթ, որն այսօր էլ շարունակվում է: Կ. Գանձակեցու «Հայոց պատմություն» երկի պրոֆ. Վարազ Առաքելյանի աշխարհաբար այս թարգմանությունը մեկ թույլ է տալիս ասելու, որ հմուտ գիտնականը հայ թարգմանչական արվեստի աչնիվ ու նվիրական ավանդույթների արժանի շարունակողներից, նրա բարի մշակներից մեկն է:

Նշված մատենագիրն ու նրա նշանավոր երկը բավական վաղուց են հրապուրել պրոֆ. Վարազ Առաքելյանին: Բավականափանք թեկույն նշելով, որ դեռևս 1968 թվականին նա հրատարակել է «Կիրակոս Գան-

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ ձիԲ—ձիԳ:

² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց: Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն: Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1982:

ձակեցի» խորագրով հոդված⁴։ Նույն վերստանությունը մի արժեքավոր հոդված-ուսումնասիրություն է տպագրել նաև 1972-ին⁵։ Եվ վերջապես, մինչ բուն նյութին՝ Կ. Գանձակեցու «Հայոց պատմության» աշխարհաբար թարգմանությանը ձեռնամուխ լինելը, նա քննախույս մտքով ձեռնարկել է հիշյալ ստեղծագործության գրաբար բնագրի ճշգրտման, վերականգնման աշխատանքը, տքնաջան, բայց և խիստ շնորհակալ գործը՝ 1969 թվականին հրատարակելով «Բնագրական ուղղումներ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն Հայոց» երկում»⁶ հոդվածը։ Այստեղ է ահա, որ պետք է ասել՝ նման գործ կատարելու ու այդպիսի որակով հոդված գրելու, հրատարակելու համար աշխատանքն ու տքնանքը ինչ-որ տեղ իրոք քիչ են։ Առավել կարևորը լեզվազգացողությունն է, այն էլ՝ գրաբարի լեզվազգացողությունը, ներհունությունը։ Հիշյալ կողմերի գոյության, դրանց խելացի համադրման արդյունքն է այս հոդվածը, որը ճաշակով, մանրակրկիտությամբ և հմտությամբ արված գործ է։ Ասվածը ճիշտ ու անաչառ կերպով ըմբռնելու նպատակով չմոռանանք, որ պրոֆ. Վարազ Առաքելյանը բնագրային իր համույժ ճշգրտումները կատարել է Կ. Մելիք-Օհանջանյանի պես ներհուն ու բանիմաց մի բանասերի կողմից աշխատասիրված ակադեմիական-քննական բնագրի մեջ։ Մյուս կողմից, խնդրին մոտենալով մեթոդական առումով՝ սա միանգամայն իրավացի ու ճիշտ քայլ է պրոֆ. Վարազ Առաքելյանի կողմից, մի ուղեցույց բռնող նրանց համար, ովքեր ձեռնամուխ կլինեն որևէ մատենագրի գրաբարալեզու երկի թարգմանական ավելի գործին։ Հակառակ դեպքում, որակի մասին խոսք լինել չի կարող, եթե ելման կետը՝ բնագիրը ըստ հնարավորին ճշգրտված չէ։

Կ. Գանձակեցու «Հայոց պատմությունը» մի գործ է, որին մեր օրերում խիստ քչերը կարող էին մոտենալ։ Ասվածը որպեսզի չափավանցություն չհնչի, տեսնենք, թե պրոֆ. Վարազ Առաքելյանն ինչպե՞ս է միջամտում բնագրին, մի հանգամանք, որը և՛ լեզվալեզվազգացողություն, և՛ մեծ պոլիտություն ու պատասխանատվություն է պահանջում։ Ահա մի փոքրիկ քաղվածք վերոհիշյալ հոդվածից.

⁴ Տե՛ս «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթ, Երևան, 1968, հուլիսի 10։

⁵ Վ. Դ. Առաքելյան, Կիրակոս Գանձակեցի («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 1, էջ 48—63)։

⁶ Վ. Դ. Առաքելյան, Բնագրական ուղղումներ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն Հայոց» երկում («Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1969, № 2, էջ 63—73)։

«Էջ 117, տող 10—11. «Իսկ սքանչելի հայրապետն Գրիգորիս օր ըստ օրե յառելոյր ի բարեգործութիւն ի պայծառութիւն եկեղեցոյ»։ Ի բարեգործութիւն կապակցության ի-ն ավելորդ է։ Եթե յառելոյր չհասկանանք ավելանում էր և ի բարեգործութիւն-ն էլ չմտածենք ներգոյական հոլով։

Էջ 123, տող 3—4. «Նոյնպէս և որդի, ընդ իօր երդում մշտնջենաւոր»։ Երդում բառը կատարյալ սխալմունք է այստեղ. պետք է լինի իւրում. չնայած Շնորհալու «Թուղթ ընդ-հանրականի» համապատասխան տեղը իւրոյ է։

Էջ 129, տող 7. «Չայտսիկ Աթանասիոս»։ Պետք է ուղղել «Չայտսիկ ասաց Աթանասիոս», ինչպէս ունի Շնորհալին համապատասխան տեղում⁷ և այլն։

Պրոֆ. Վարազ Առաքելյանի կողմից կատարված թարգմանության համառոտ ծանոթագրման մեջ կարդում ենք. «Թարգմանությունը կատարված է Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն Հայոց» աշխատության գիտահամեմատական բնագրից, որը պատրաստել է ակադեմիկոս Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանը»։ Սա միանգամայն ճիշտ է և պրոֆ. Վարազ Առաքելյանի կողմից՝ ճանաչված բանասերի գիտական աշխատանքի արժեքավորման, գնահատման լավագույն վկան։ Սակայն, սրանով հանդերձ, ինչպես արդեն ցույց տվեցինք, թարգմանչի կողմից այդ բնագիրը բարձրացվել է գիտական միանգամայն նոր որակի։

Պատահական է արդյոք Կ. Գանձակեցու «Հայոց պատմության» աշխարհաբար թարգմանության այս բարձր որակը, հաջողությունը։ Մեր խորին համոզմամբ՝ ամենևին։ Եվ ահա թե ինչու։ Դեռևս 1948 թվականին պրոֆ. Վարազ Առաքելյանը հմտալից մի գրախոսություն է գրել Փ. Բուլանդի «Հայոց պատմություն» երկի՝ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանի կողմից կատարված թարգմանության առթիվ (սա աշխարհաբար առաջին թարգմանությունն է, Երևան, 1947)⁸։ Մատնանշենք նաև 1956 թվականին պրոֆ. Վարազ Առաքելյանի տպագրած գրախոսությունը Ե. Տեր-Մինասյանի՝ Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկի աշխար-

⁷ Տե՛ս Վ. Դ. Առաքելյան, Բնագրական ուղղումներ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն Հայոց» երկում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 2, էջ 67)։

⁸ Վարազ Առաքելյան, Փալատոս Բուլանդի աշխարհաբար թարգմանությունը (<ՍՍՀՄ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու», Լ. 3, Երևան, 1948, էջ 311—338)։

հաբար թարգմանության առթիվ⁹, որը նույն-
քան արժեքավոր է ու գիտական: Ուրեմն,
ճշգրտել, ուղղել հայ բանասիրության մեջ
ակադեմիկոսներ Սո. Մալխասյանցի, Կ. Մե-
լիք-Օհանջանյանի, պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյա-
նի պես հեղինակությունների աշխատություն-
ները, ինքնին արդեն շատ բան է ասում: Սա-
կայն թերևս ավելի ուշագրավ է ու կարևոր
հարցի մի այլ կողմը, այն, թե այդ գրախո-
սություններն ի՞նչ չափով են գործածվել հիշ-
յալ երկերի հաջորդ հրատարակությունների
ժամանակ: Փ. Բուպանդի վերաբերյալ նրա
գրախոսությունն ամբողջությամբ օգտագործ-
վել է պատմիչի երկի հաջորդ հրատարակու-
թյան մեջ (Առոտ Աբրահամյանի և Վարազ
Առաքելյանի խմբագրությամբ), որի «խմբա-
գրության կողմից» բաժնում կարդում ենք.
«Այս հրատարակության մեջ օգտագործվել է
նաև Վարազ Առաքելյանի գրախոսությունը
Փավստոսի երկի մասին»¹⁰: Իսկ Ե. Տեր-Մի-
նասյանը Եղիշեի իր աշխարհաբար թարգ-
մանության առաջին հրատարակության մա-
սին գրված գրախոսությունների վերաբերյալ
նշում է. «Լույս տեսած քննադատական հոդ-
վածներից ամենաարժեքավորը Վարազ Ա-
ռաքելյանինն է..., որի մի շարք ճիշտ դիտո-
ղություններն ու ցանկությունները շնորհա-
կալությամբ օգտագործել ենք գրքիս երկ-
րորդ հրատարակության ժամանակ»¹¹: Այս
ամենին ավելացնենք նաև, որ պրոֆ. Վա-
րազ Առաքելյանը մեր մի քանի պատմիչների
գործերի աշխարհաբար հրատարակություն-
ների մասնագիտական խմբագիրն է եղել
(հաճախ՝ Ա. Ա. Աբրահամյանի հետ միա-
սին): Պրոֆ. Վարազ Առաքելյանը 1969 թվա-
կանին հրատարակեց Մովսես Կաղանկատ-
վացու հայտնի երկի աշխարհաբար թարգ-
մանությունը¹²: Ե՛վ գիտական, և՛ թարգման-
չական, և՛ տեքստաբանական աշխատանքի
հոգեբանական ամուր ու առողջ թրծվածու-
թյուն ստանալուց հետո միայն պրոֆ. Վա-
րազ Առաքելյանը հայ թարգմանչական մշա-
կույթը հարստացրեց Կ. Գանձակեցու «Հա-

յոց պատմություն» երկի թարգմանությամբ,
որը անտարակույս մի նոր որակ է Մովսես
Կաղանկատվացու գործի՝ իր իսկ կողմից
կատարված թարգմանության նկատմամբ:

Պրոֆ. Վարազ Առաքելյանը բուն թարգ-
մանությունից առաջ պետեղել է «Կիրակոս
Գանձակեցի» խորագրով մի ուսումնասիրու-
թյուն (էջ 3—20), որի առաջին ենթավերնա-
գիրն է «Կյանքը և միջավայրը»: Հասկանա-
լի է, թարգմանիչը օգտվել է բանասիրության
ձեռք բերած նվաճումներից: Այլ կերպ չէր էլ
կարող լինել. գիտության շենքը միանգամից
չի կառուցվում: Այսպես, պրոֆ. Վարազ Ա-
ռաքելյանը, ակադեմիկոս Կ. Մելիք-Օհան-
ջանյանի նման (ավելի ճիշտ՝ նրա հետևու-
թյամբ), ընդունում է, որ Կիրակոսը **Գան-
ձակի երկրից** է (ինչպես մի առիթով հարե-
վանցիորեն ակնարկում է հենց ինքը՝ Կ.
Գանձակեցին) և ոչ թե **Գանձակ** քաղաքից,
որ այս մատենագիրը **Գանձակեցի** մականու-
նը նախապես չի ունեցել:

Սակայն թարգմանիչն ունի նաև ի՛ր ըմ-
բռնումները, հետապնդողական արդյունքնե-
րը: Այսպես, պրոֆ. Վարազ Առաքելյանի
կողմից գիտական ջրջանառության մեջ է
ւնենում հետևյալ տեղեկությունը, որն ինք-
նին ուշագրավ է. «Մեր պրատումները,—
գրում է նա,—թե երբ է Կիրակոս անվան
վրա **Գանձակեցի** ավելացվել, մեզ հասցրին
17-րդ դարը: Դրանից հին նշում ոչ մի տեղ
չենք գտնում:

1617 թվականին արտագրված մի ձեռա-
գրում (Մատենադարան, № 5587) գրված է.
«Ի պատմութենէ Կիրակոսի Գանձակեցու»:
Նրա անունը հիշատակող բոլոր պատմիչ-
ներն էլ կա՛մ Կիրակոս են կոչում, կա՛մ Կի-
րակոս Վարդապետ: Իսկ ինքն իրեն անվա-
նում է Կիրակոս Արեւելից: Հետագա պատ-
մաբաններից Կիրակոսին Գանձակեցի կո-
չողներից ամենահինը Միքայել Չամչյանն է,
որի «Պատմութիւն հայոցը» յույս է տեսել
1784 թ.: Ամենայն հավանականությամբ այս
վերջին աղբյուրից էլ Մխիթարյանների միջո-
ցով ընդհանրացել է Գանձակեցի հորջոր-
ջումը: Նրա երկի բոլոր հրատարակություն-
ները՝ սկսած 1858 թվականից, արդեն որդե-
գրել են այդ անվանումը»¹³: Այս կարգի փաս-
տերի կարելի է հանդիպել ինչպես նշված,
այնպես էլ հաջորդ ենթագլխում, որը խորա-
գրված է «Գանձակեցու» «Հայոց պատմու-
թյուն» աշխատությունը:

Գրաբարաբեկու մատենագրության բազմա-
թիվ հուշարձաններ (այդ թվում նաև Կ. Գան-

⁹ Տե՛ս Վարազ Առաքելյան, Եղիշե, Վարդանանց
պատմությունը (Ե. Տեր-Մինասյանի թարգմանության
առթիվ) («Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1956,
№ 3, էջ 203—217):

¹⁰ Փավստոս Բուպանդ, Պատմություն Հայոց, Երե-
վան, 1968, էջ 3:

¹¹ Եղաշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին:
Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրու-
թյունները՝ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1971, էջ 16
(«Ներածություն» բաժնում):

¹² Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվա-
նից աշխարհի: Թարգմանությունը և ծանոթագրու-
թյունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1969:

¹³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմու-
թյուն, Երևան, 1982, «Կիրակոս Գանձակեցի» բաժնի-
նը, էջ 3—4:

ձակեցու «Հայոց պատմությունը») մեզ են հասել լեզվական աղավաղումներով: «Այդ փոփոխություններն ու աղավաղումները,— գրում է պրոֆ. Վարագ Առաքելյանը,—երկու հիմքով են կատարվել. կամ եղել են խմբամաս արդյունք և կամ հետևանք են ակամա գրչական սխալների»¹⁴: Ըստ հնարավորին ուղղվում, վերականգնվում են բնագրերը գիտության գործիչների կողմից: Բայց, այնուամենայնիվ, գրաբար բնագիրը թարգմանելիս, այս կամ այն նախադասության միտքն առավել հստակ ու ճիշտ ըմբռնելու համար, թարգմանիչները հաճախ ավելացնում են (նախադասության ընդհանուր բովանդակությամբ կամ նրա մի հատվածի իմաստով պայմանավորված) անհրաժեշտ բառեր, արտահայտություններ, որոնք առնվում են մաթեմատիկայի մեջ գործածվող միջակ փակագծերի մեջ, որպեսզի ցույց տրվի, թե այդ հավելումները ոչ թե բնագրին են, այլ թարգմանչին: Սակայն թարգմանիչների կողմից այդպիսի բառերի, արտահայտությունների ներմուծումը պետք աղավաղումների կամ մատենագրի խրթին ոճի պատճառով մթազրկված մտքի պարզման հետևանք չէ: Երևույթի գլխավոր պատճառները թարգմանվող երկի հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանի լեզվի և արդի հայերենի միջոցով միևնույն միտքը

արտահայտելու որոշ տարբերությունների, առանձնահատկությունների առկայությունն են, տարբեր ժամանակներում ապրած կամ ապրող մարդկանց լեզվամտածողական առանձնահատկությունները:

Պրոֆ. Վարագ Առաքելյանը ևս Կ. Գանձակեցու «Հայոց պատմության» թարգմանության մեջ միջակ փակագծերի մեջ վերցված բառերով, բառակապակցություններով, արտահայտություններով միջամտում է (բայց միջամտում է հմտորեն) նախադասության մեջ: Ահա մի քանի օրինակ-քաղվածք՝ «Այդ պատճառով [ըստ Կիրակոսի Մոսկի գավառը] Վայոց ձոր անվանվեց մինչև այսօր» (թարգմանություն, էջ 64): «Նրա [Ստեփանոսի] մասունքներից բազմաթիվ բժշկություններ են լինում...» (նույն տեղում): «Սրանց օրոք Հռոմում տեղի ունեցավ պատերների կանգնեցումը [ընդունվեց պատկերապաշտությունը]» (նույն տեղում, էջ 65) և այլն:

Հույժ արժեքավոր են նաև աշխարհաբար այս թարգմանությանը կցած թարգմանչի հարուստ, 325 կետերից բաղկացած ծանոթագրությունները, որոնք բանասիրական երկարատև հետազոտությունների արդյունք են: Դրանք թարգմանված երկը զանազան կողմերով լուսաբանող, մեկնող ուղեցույցներ են, հաճախ նաև՝ ճշգրտումներ բանասիրության համար:

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՂԴԻՇՅԱՆ

(Բանասիրական գիտությունների թեկնածու)

¹⁴ Վ. Դ. Առաքելյան, Բնագրական ուղղումներ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն Հայոց» երկում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 2, էջ 62):